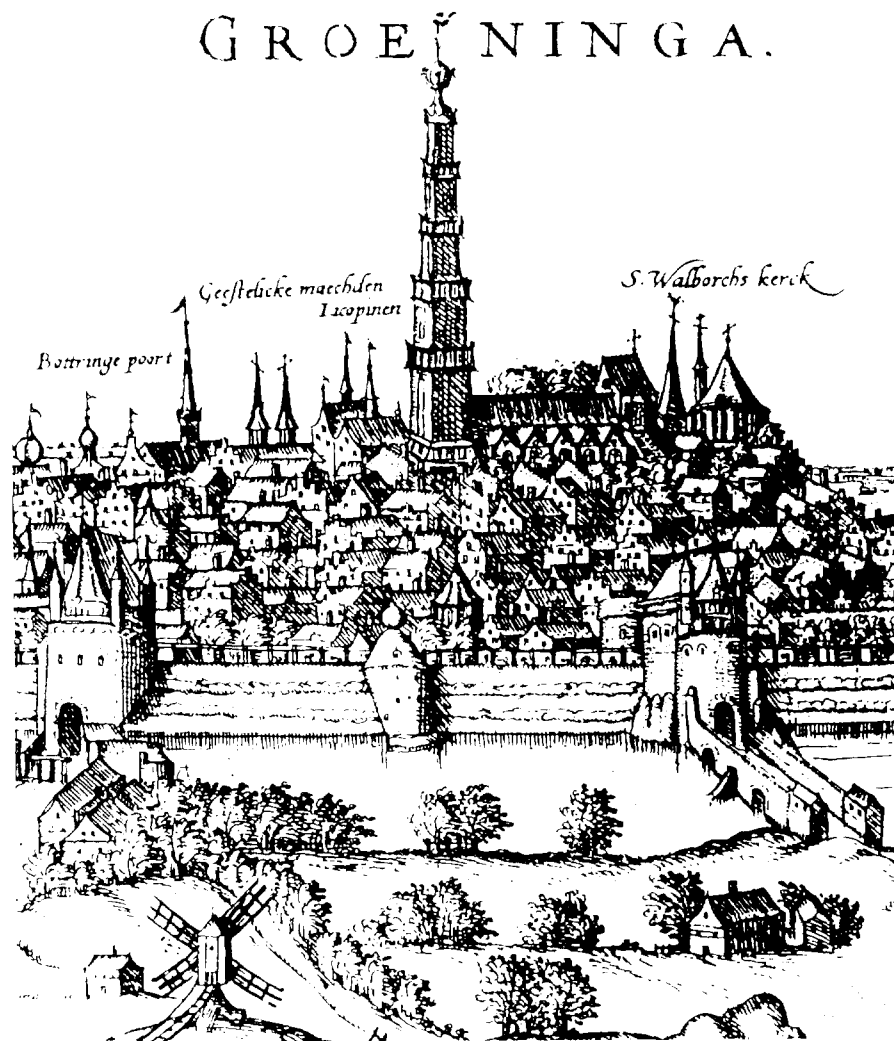

De incomplete stad

Voorstel voor de monumentenzorg in de jaren negentig

Ed Taverne

Inleiding

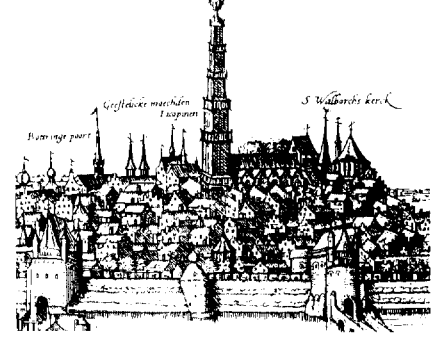
Deze notitie is bedoeld om binnen de gemeente de gemeente Groningen een zakelijke discussie te stimuleren over de plaats die monumenten in de toekomstige stadsontwikkeling zouden kunnen innemen. Deze discussie heeft weliswaar betrekking op één specifieke gemeente, nl. Groningen, maar de geschiedenis van de monumentenzorg in Groningen verschilt niet veel van die van de meeste steden elders in het land, waardoor de notitie tegelijk ook een wat algemener karakter heeft.

Discussies en praktijkontwikkelingen in andere steden, in het bijzonder in Maastricht (zie Bulletin 1990, nr. 6, blz. 23), zijn van invloed geweest op de nu voor Groningen gepresenteerde zienswijze.

Monumentenzorg zal als beleidsterrein in de komende jaren actiever worden aangepakt. Daartoe moeten nieuwe instrumenten worden gezocht, maar vooral ook: nieuwe frisse denkbeelden over de mogelijkheden die er schuilen in de waardevolle bouwsubstantie van de stad. Het huidige denken over monumenten, het beheer daarvan, de financiering, hun plaats in het stadsbeeld, hun verschijningsvorm, dat alles dient op de helling te komen. Ook dient het te worden ontdaan van verkokerde opvattingen die ertoe hebben geleid dat 'de' monumentenzorg een bolwerk is geworden van extreem behoudend denken, brandpunt van moreel verzet tegen al die initiatieven die gericht zijn op vernieuwing en kwalitatieve verbetering van de stad. Deze notitie benadert monumentenzorg precies vanuit de tegenover-

gestelde hoek: Het probeert aan te geven op welke wijze vanuit een op de toekomst gerichte kennis van de historische dimensie van de stad als fysiek bouwwerk, een beleid kan worden ontwikkeld waarin monumenten juist speerpunten zijn, propellers van een beoogd ruimtelijk beeld waarin velen zich kunnen herkennen.

Hiermee is de toonzetting van deze notitie aangegeven: kenmerken de wat oudere monumentennota's van gemeenten als Groningen en Amersfoort (1979) zich door een overwegend object gerichte belangstelling, en door een nadruk op de betekenis van het monument voor het sociaal welzijn, nu, aan het begin van de jaren negentig, lijkt het tijd te keren. Het gaat niet meer zozeer om het verfijnen van bestuurlijke financiële en bouwkundige technieken die het welzijn van

afzonderlijke gebouwen (of van ensembles) moeten garanderen, als wel om het bedenken van een strategie waarbij **integratie** van het monumentenbeleid met andere beleidsterreinen o.a. die van de Stadsvernieuwing, Stadsontwikkeling, Bouw- en Woningtoezicht (welstand) voorop staat.

Met het oog daarop worden in deze notitie drie perspectieven geschetst voor een toekomstig monumentenbeleid:

1 **Reorganisatie van het ambtelijk apparaat** dat zich in eerste instantie bezighoudt met het **beheer en instandhouding** (restauratie, vergunningen, subsidies) van een beperkt aantal geregistreerde monumenten (die voorkomen op de rijks- en gemeentelijke lijsten).

2 Het opstarten van een onderzoekslijn binnen de gemeente, welke, eventueel uitgaande van de reeds geregistreerde monumenten, gericht is op een veel systematischer kennisverwerving van de ruimtelijke ontwikkeling van de stad. Het gaat hierbij om het **initieren en coördineren van onderzoek** (stadsarcheologisch, bouwhistorisch, stedenbouwkundig) dat de vele blinde vlekken in de geschiedenis van de stad moet invullen. Verwerving van nieuwe kennis die mede zal moeten worden toegeleverd aan andere gemeentelijke werkterreinen, bijv. stadsontwikkeling, waardoor potenties en kwaliteiten van historisch waardevolle gebouwen en stedenbouwkundige structuren integraal kunnen worden ingezet in het nieuwe, eigentijdse ontwerp van de stad.

3 Tenslotte wordt in deze notitie een perspectief geschetst van de mogelijkheden die een volledig geautomatiseerd gegevensbestand met betrekking tot de ruimtelijke en stedenbouwkundige ontwikkeling van de stad heeft voor de **democratisering** van deze kennis in de richting van de burgerij van de stad. Kennis c.q. functionele spreiding van resultaten van geavanceerd historisch onderzoek naar gebouwen en ruimtelijke ensembles van de stad, is een voorwaarde voor het weer levendig maken van een specifiek **culturele identiteit** van de stad.

Bestuurlijke en ambtelijke (re)organisatie

In deze paragraaf wordt over monumentenzorg in strikte zin gesproken dat wil zeggen:

over monumentenzorg als gemeentelijk beleidsterrein voor zover dat zich beweegt binnen een strikt juridisch kader waarbinnen, met name, de monumentenwet en de (gemeentelijke) monumentenverordening een belangrijke rol spelen.

Hierbij gaat het allereerst om de vraag naar het soort en aantal geregistreerde monumenten en beschermde stadsgezichten, over het technisch beheer, het ambitieniveau, de doelstellingen, beleid ten aanzien van de monumentenzorg. In deze notitie wordt, in afwijking tot wat tot nu toe in Nederlandse gemeenten gangbaar is gepleit voor een **beperkt ambtelijk bureau** waar op deskundige wijze de juridische en financiële aspecten van het beheer, onderhoud en restauratie van artefacten die volgens de wet 'monument' zijn, worden behartigd. Gelet op de vele raakvlakken die het juridisch instrumentarium en het financieel kader van de monumentenzorg hebben met de ruimtelijke ordening en de stadsvernieuwing, lijkt het voor de hand te liggen dat een dergelijk monumentenbureau op effectieve wijze geïntegreerd wordt in een van de desbetreffende diensten.

Voor wat het juridisch instrumentarium betreft: sinds 1 januari 1989 is de nieuwe Monumentenwet van kracht; de voornaamste wijziging ten opzichte van de oude wet is dat de vergunningverlening voor wijziging en sloop van (rijks)monumenten op gemeentelijk niveau kan plaats vinden, mits de gemeente een daarop toegesneden **monumentenverordening** heeft vastgesteld. Een van de eerste taken van het bureau zal zijn het ontwerpen van een voorstel voor een nieuwe Groningse monumentenverordening. Deze verordening schept de mogelijkheid tot het voeren van een specifiek beleid, waarbij met name de vertakking van de monumentenzorg met andere gemeentelijke beleidsterreinen, zoals die van de stadsvernieuwing, stedelijke vernieuwing, etc. kan worden vastgelegd. Ook kunnen in het kader van een nieuwe gemeentelijke monumentenverordening de taak en bevoegdheden van een in te stellen gemeentelijke **monumentencommissie** worden heroverwogen, waarbij met name aan een overheveling van bepaalde taakstellingen naar het welstandscollege niet bij voorbaat hoeft te worden uitgesloten.

De voornaamste taak van de gemeentelijke monumentencommissie is immers het (ge-

vraagd en ongevraagd) adviseren van burgemeester en wethouders over resp. afgifte van gevraagde restauratievergunningen, het plaatsen (c.q. afvoeren) van objecten op de rijks- en/of gemeentelijke monumentenlijst. Gelet op de in deze notitie bepleite integratie van de monumentenzorg met diverse andere beleidsterreinen, zou kunnen worden overwogen of een belangrijk deel van deze adviserende taak van de monumentencommissie zou kunnen worden overgenomen door bijv. het **welstandstoezicht**, mits de werkwijze van het gemeentelijk welstandscollege daarop wordt toegesneden.

Onderzoek en kennisoverdracht: op zoek naar ontbrekende schakels in de stad

Nu als gevolg van een nieuwe wetgeving en de herschikking van de financiële middelen de gemeenten zelf een grotere zelfstandigheid hebben gekregen bij de planning en uitvoering van een gemeentelijk monumentenbeleid ligt het voor de hand om – naast de zorg voor een juridisch en financieel kader – ook een nieuwe **inhoud** aan het begrip 'monumentenzorg' te geven. In Groningen is daarvoor een – landelijk gezien – schitterend startschot gegeven door de opdracht aan Giorgio Grassi voor de bouw van een nieuwe openbare bibliotheek. Het is van belang om de architectonische lessen van dit ontwerp van Grassi te doorgronden en daarvan te (leren) profiteren. Het ontwerp van Grassi is ten opzichte van de Nederlandse traditie in de monumentenzorg baanbrekend, omdat daarin de kunstmatige scheiding tussen oud en nieuw, tussen historisch monument en eigentijdse architectuur is opgeheven. Monumentenzorg niet opgevat als nostalgische, egocentrische architectuurstijl, maar als het eigentijds begrijpen en levendig maken van bestaande architectuur. Anders gezegd: Grassi's aanpak laat zien dat ook een restauratieproject niet op zichzelf staat; maar pas echt stedelijke betekenis krijgt wanneer het gebaseerd is op architectonische keuzes.

De vraag is nu op welke wijze deze zuiver architectonische benadering van het 'monu-

ment' een opmaat kan worden voor een gemeentelijke politieke ten aanzien van de monumentenzorg.

Onze suggestie is dat een dergelijke, inhoudelijk georiënteerde opvatting van 'monumentenzorg' – waarbij het individuele monument steeds als deel van een groter (stedebouwkundig) geheel wordt gezien – gegeden kennis van zowel het geheel (de stad) als van het afzonderlijke object (met monument) veronderstelt. De tweede suggestie is dat deze kennis bij voorkeur door de gemeente zelf, bijv. door een uitgekend bemand monumentenbureau, moet worden vergaard, gesystematiseerd en ter beschikking gesteld, zowel aan de bevolking als aan al die instanties die zich met het ontwerp van de stad bezighouden. Dat betekent niet dat er binnen de Dienst een wetenschappelijk bureau moet worden ingericht, integendeel. Wel zou het kunnen betekenen, dat er binnen het monumentenbureau jonge deskundigen komen op het gebied van stadsarcheologie, bouwhistorie en architectuurgeschiedenis die in samenwerking met diverse andere gemeentelijke instellingen (bijv. de historische afdeling van het Groninger Museum; Gemeente Archief), universitaire instituten (Biologisch Archeologisch Instituut; Vakgroep Kunst-, Architectuurgeschiedenis en Archeologie) en particuliere stichtingen en instellingen een voorzichtig begin maken met het onderzoek naar de 'architectuur van de stad', d.w.z. een studie die gericht is op het begrijpen van de vele raadsels die de plattegrond, de gebouwen, het karakter van de stad, ons stellen, en op het actualiseren van de raadsels en mogelijke oplossingen, problemen en wetmatigheden, die er te ontdekken zijn, als noodzakelijke voorwaarde om met deze stad verder te gaan, d.w.z. het accepteren van haar incompleetheid.

Dat die kennis noodzakelijk is laten de tot nu gerestoreerde monumenten in de stad duidelijk zien. Martinikerk, A-kerk, Stadschouwborg zijn niet alleen door hun historische betekenis, maar ook door hun stedenbouwkundige ligging, ware brandpunten in de stad. Deze hebben evenwel op dit monument weinig culturele uitstraling. Hun verschijningsvormen spreken eerder over de gehanteerde subsidieregelingen, pedant kunsthistorisch hobbyïsme, en architectonisch-technische onverschilligheid. De stad Groningen heeft in het verleden weinig geprofiteerd van de architectonische ambities

die deze gebouwen hebben. Zij nemen een geïsoleerde plaats in de stad in, omdat ze als monumenten een uitzonderingspositie bekleden, voorkeursbehandeling hebben genoten, géén verbinding hebben met een echte, levendige kennis van de stad. Aldo Rossi zou ze 'pathologische' monumenten noemen, d.w.z. gebouwen die hun omgeving verzieken, de ontwikkeling en beweging van de stad eerder belemmeren dan vooruit helpen.

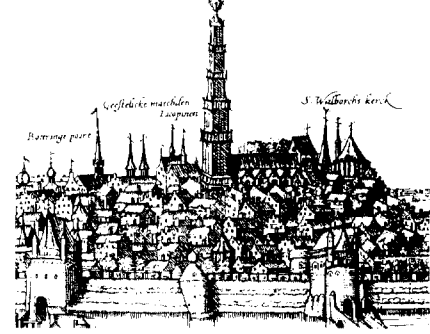
Hier ligt een eerste aanknopingspunt voor een meer op kennis gerichte taak voor de monumentenzorg. Restauratie van afzonderlijke, historische waardevolle gebouwen – van woonhuis tot monumentaal kerkgebouw, en van watertoren tot negentiende-eeuws stationsgebouw – veronderstelt grondige kennis en niet alleen technisch vakmanschap: Kennis die verder gaat dan die van het afzonderlijke object. Het veronderstelt kennis van lokale tradities en praktijken, van kleur- en materiaalgebruik, constructiemethoden (die geen betrekking hebben op het afzonderlijke project), kennis die tot nu toe op overwegend amateuristische wijze door particuliere architectenbureaus of op pedante wijze door meer academisch georiënteerde restauratie-architecten is nagestreefd. Het valt niet te ontkennen – en het moet in hoge mate worden betreurd – dat de grote restauraties in het verleden weliswaar het fysiek voortbestaan van onze grote monumenten hebben verzekerd, maar dat deze tegelijkertijd de stad hebben beroofd van een groot aantal historisch waardevolle bouwsporen, van onschatbare bronnen, 'documenten', lokale encyclopedieën, die plaats hebben moeten maken voor praktische, overzichtelijke, onderhoudsvrije en gebruiksvriendelijke gebouwen. Het ligt voor de hand dat specifieke kennis noodzakelijk is, niet enkel ten bate van de vele 'officiële' monumenten; ook de vele gebouwen die deze status niet hebben gehaald; of de vele nieuwe 'Jonge Monumenten' met hun eigen problemen met betrekking tot nieuwe materialen, constructiemethoden, etc. vragen om begrip. Een illustratief voorbeeld: ook Groningen heeft enkele 'incunabelen' van de gemeentelijke sociale woningbouw (bijv. de Oosterparkwijk). Deze zijn de afgelopen jaren door de stadsvernieuwing getroffen. Dat wil zeggen: de technisch-financiële regelgeving, de eenzijdig gerichte belangen van woning-

bouwenverenigingen en bewoners-organisaties hebben het gewonnen van de onweerlegbare, architectonische kwaliteiten van een groot aantal woongebieden, waarvan de identiteit in hoog tempo is verdwenen. Hier doet zich het gemis aan historische kennis van gemeentewege (bijv. gemeentelijke monumentenlijst, -verordening, monumentenbureau) in hoge mate gevoelen.

Kennis is, op de tweede plaats, niet enkel nodig ten bate van kwalitatief goede restauraties. Kennis is ook onontbeerlijk om met de stad in de toekomst verder te kunnen. Het gaat hierbij niet zozeer om toegepaste kennis, kennis ten dienste van praktijken van onderhoud en instandhouding. Maar om kennis die substantie moet geven aan het begrip **stedelijke identiteit**. De materiële schoonheid van een stad biedt daartoe een voor de hand liggende, zij het geen gemakkelijke toegang. De historicus Willem Frijhoff: 'De levende stad van het heden is tegelijk een rest van het verleden, een rijke rest. Althans voor de goede verstaander, die de sporen van het verleden weet te lezen, die zijn verbeelding kan laten werken en die niet bang is voor zijn emoties. Aantrekkelijke steden zijn steden vol spanning. Het geheim van zulke steden is, dat we er op elke straathoek het gevoel krijgen dat er iets **gebeurd** is. (...) Dat we, kortom, zelf delen in een geschiedenis die onherroepelijk voorbij is en toch nog bijna tastbaar. Zulke steden zijn steden om van te houden. **En de tastbaarheid die het verleden er heeft**, nodigt ons uit tot nadere kennismaking, tot een duik in de geschiedenis van de stad om er toch maar zoveel mogelijk van te profiteren.'

Deze in eerste instantie niet op praktische toepassing gerichte kennis van de stad, maar eerder op het begrip van haar materiële hoedanigheid, haar vorm en fysieke structuur, veronderstelt de inzet van zowel een **stadsarcheoloog** als van een **bouwhistoricus**. Hun beider werk zou gericht moeten zijn op zowel het opsporen van de onmisbare schakels van de ruimtelijke geschiedenis van de stad, als in het **problematiseren** van allerlei lokaties, gebouwen en complexen in de stad. De arbeidsterreinen van zowel de stadsarcheoloog als bouwhistoricus liggen in elkaars verlengde: is de eerste vooral geïnteresseerd in het opspo-

GROENINGA.

ren, blootleggen, documenteren en desnoods visualiseren van artefacten in de bodem van de stad (exploratie van het zgn. bodemarchief), die iets zeggen over muren, straten, putten, indelingen van gebouwen, die boven het maaiveld niet meer zichtbaar zijn; de bouwhistoricus houdt zich bezig met de archeologische interpretatie van bestaande gebouwen – bij voorkeur middeleeuwse huizen – die hij moet 'deconstrueren' vanuit hun eigentijdse of negentiende-eeuwse vermomming. Zowel de stadsarcheoloog als de bouwhistoricus zijn niet alleen geïnteresseerd in artefacten, maar zij proberen aan de hand van een zorgvuldige

bestudering en analyse van fragmenten, resten, constructie-vormen, van sporen, een verhaal te reconstrueren over bijv. de geschiedenis van de wooncultuur in een stad als Groningen; inzicht te geven in tradities op het gebied van verkaveling; thema's op te sporen, bijv. dat van de stadsmuren, die over een lange periode de vorm van de stad, van haar stedelijke patronen hebben bepaald.

Dergelijke ambities vereisen een wetenschappelijke **aanpak**, die gebaat is bij continuïteit, concentratie en coördinatie van gegevens en bij een steeds weer nieuwe vragen en problemen opwerpende opdrachtgever.

Tenslotte: wij vinden dat, op dezelfde manier als het monumentenbureau 'deskundig' moet zijn op het gebied van het middeleeuwse woonhuis in de stad, het ook expertise moet hebben op het gebied van bijv. de na-oorlogse woningbouw. De planning en realisatie van de grote stadswijken als De Paddepoel, Vinkhuizen en de Wijert, is een spannend hoofdstuk uit de geschiedenis van de na-oorlogse stad. Vele Groningers wonen daar. Kennis van de wording en de architectonische wetmatigheden, van de woontypologieën, de constructiemethoden, etc. is niet alleen van belang voor een verantwoorde, kwalitatieve verbetering van de

Overzicht tentoonstelling *Verleidelijk stadsbeeld*, Nederlands Architectuurinstituut, Rotterdam (foto: Van der Vlucht en Claus).

woonomgeving, maar voorziet in een onmisbare schakel in de ruimtelijke geschiedenis van de stad. Op dit moment worden in hoog tempo het oorspronkelijke teken- en ontwerpmateriaal, de geschreven bronnen, vernietigd, ook binnen de Dienst zelf. (Een vergelijkbaar probleem doet zich voor bij de stadsarcheologie: het bodemarchief van de stad wordt ernstig bedreigd door het verlagen van de grondwaterstand.) Wellicht is het nog niet te laat om via een effectief uitgevoerde actie het heterogene, en her en der verspreide materiaal alsnog te verzamelen en te behouden.

Democratisering van kennis over de stad: in postkantoor en bibliotheek

Als laatste bijdrage willen we enkele suggesties doen ten aanzien van het opzetten en gebruik van een computergesteund informatiesysteem. Het is een opmerking aan het eind, omdat een dergelijk informatiesysteem pas kan worden opgezet, nadat er overeenstemming is bereikt over de inhoudelijke dimensies, de omvang en reikwijdte van de kennis die men wil systematiseren. In aansluiting op wat eerder is gesteld wordt een onderscheid gemaakt in systematisering van gegevens met betrekking tot het beheer, de bescherming en restauratie van gebouwen en ensembles, die in de strikte zin van het woord rijks- of gemeentelijke monumenten zijn. Op dit moment is de kennis over deze objecten verspreid over meerdere centra, zoals de archieven van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, van particuliere architectenbureaus, Openbare Werken, etc. Een goed opgezet informatiesysteem biedt de mogelijkheid om de geschreven bronnen, beeld- en kaartmateriaal, literatuur, etc. gemeenschappelijk op te slaan en in samenhang te ontsluiten. Een dergelijk systeem kan worden uitgebreid met gegevens uit het bestand van jonge monumenten (1850-1940) zoals dat via het Monumenten Inventarisatie Project (M.I.P.) afgelopen jaren is opgebouwd.

Een tweede concrete toepassing van een computergesteund informatiesysteem, dat gericht is op de kennis en het beheer van beschermde objecten, is de mogelijkheid van inschakeling van beeldverwerkende

computertechnieken. Met behulp van deze computersystemen kan niet alleen de koppeling tot stand worden gebracht tussen wetenschappelijke (geschreven) informatie en tweedimensionaal beeld, maar is het ook mogelijk om de ruimtelijke impact van het gebouw op zijn omgeving, en ook omgekeerd: de invloed van transformaties in de omgeving op de uitstraling van het gebouw vooraf te simuleren en te meten. Gelet op de problemen rond de nieuwbouw in een historisch gevoelige omgeving als het Verbindingskanaal is het praktisch nut van een dergelijk visueel instrumentarium voor het beslissingsproces over complexe ruimtelijke ingrepen makkelijk voorstelbaar. Het zou zonder veel moeite kunnen worden ingezet in de publieke discussie over dergelijke ingrepen waardoor de informatie daarover in de media kwalitatief op een wat hoger niveau kan worden gebracht.

Een goed opgezet (visueel) informatiebestand hoeft zich evenwel niet te beperken tot de geregistreerde monumenten. Het kan, gekoppeld aan bijv. de geautomatiseerde bestanden van kadaster, vastgoed, zich uitstrekken over het geheel van de gebouwde structuur van de stad. Daarbij kan het ten dienste staan van het onderzoek dat vanuit het monumentenbureau wordt gedaan naar het bodemarchief en de bouwsubstantie van de stad. ook hier zou de koppeling van (drie-dimensionaal) beeld en tekst (bron, kaart, foto) het uitgangspunt moeten zijn. Het zou een unieke gelegenheid zijn om de in tal van archieven en musea verborgen bronnen en informatie over de geschiedenis van de stad, te visualiseren. Een dergelijk systeem is een eerste aanzet voor het realiseren van een echt **publiek museum van de stad**, waarbij de objecten, artefacten niet uit hun omgeving hoeven te worden gehaald, maar ter plekke kunnen worden gezien en begrepen.

In aansluiting op datgene dat elders in Europa wordt ontwikkeld, is het bijv. mogelijk om op basis van bouwhistorisch onderzoek, de ruimtelijke opbouw en constructieve essentie van het middeleeuwse woonhuis in Groningen, op bevattelijke wijze, naar buiten te brengen; de samenhang van de ruimtelijke structuur van de stad met die van het omringende landschap duidelijk te maken; de sturende rol van het water in de ontwikkeling van de stad te tonen; het verschil te la-

ten zien in de ruimtelijke ambiances (bebouwingdichtheid, bouwhoogte, verkeersdifferentiatie) van de diverse twintigste-eeuwse woongebieden.

Een dergelijke dienstverlening aan de bevolking zou, voor wat de gemeente Groningen betreft, uiteraard goed passen in de ambitieuze plannen ten aanzien van de inrichting van een nieuw stedenbouwkundig informatiecentrum. Het bestaan van een dergelijk systeem zou de ambtenaren van het monumentenbureau wellicht meer dan tot nu toe het geval is, kunnen stimuleren om de resultaten van het onderzoek naar bodem en bouwsubstantie te 'democratiseren', d.w.z. te bewerken en te vertalen in termen van een begrijpelijke geschiedenis van de stad.